

Ю. І. Андрущенко

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Концепт «жінка» у вимірах сучасних гуманітарних наук

Андрущенко Ю. І. Концепт «жінка» у вимірах сучасних гуманітарних наук. У статті зроблено загальний огляд вивчення концепту «жінка» у контексті сучасних гуманітарних наук (педагогіці, психології, культурології, філософії, міфології, літературі). Окремо висвітлено питання дослідження концепту «жінка» в лінгвістичних студіях українських та зарубіжних науковців. Подані загальні ідеї, напрями, підходи та способи аналізу концепту «жінка».

Ключові слова: *концепт, концепт «жінка», гуманітарні науки, лінгвістика.*

Андрущенко Ю. И. Концепт «женщина» в измерениях современных гуманитарных наук. В статье сделан общий обзор изучения концепта «женщина» в контексте современных гуманитарных наук (педагогике, психологии, культурологии, философии, мифологии, литературе). Отдельно освещены вопросы исследования концепта «женщина» в лингвистических студиях украинских и зарубежных ученых. Представлены общие идеи, направления, подходы и способы анализа концепта «женщина».

Ключевые слова: *концепт, концепт «женщина», гуманитарные науки, лингвистика.*

Andruschenko Y. I. The concept «woman» in the modern humanities. The article deals with an overview of the study of the concept «woman» in the context of the modern humanities (pedagogy, psychology, cultural science, philosophy, mythology, literature). The article also analyses a separate study highlights issues of concept «woman» in linguistic studies of Ukrainian and Foreign scientists. It presents general ideas, trends, approaches and methods of analysis of the concept «woman».

Key words: *concept, the concept of woman, humanities, linguistics.*

У сучасній науці концепт «жінка» визначається як базовий конститuent культури і розглядається у психології, педагогіці, філософії, культурології, міфології, лінгвістиці, літературознавстві, що свідчить про багатогранність місця, ролі й самого призначення жінки в суспільстві та важливість проблематики.

Об'єктом нашого дослідження є праці, присвячені аналізу концепту «жінка» у сучасних гуманітарних науках. Мета статті — з'ясувати сучасний стан його вивчення та визначити перспективи подальших лінгвістичних розвідок на матеріалі української концептосфери.

В українських лінгвістичних студіях привертають увагу праці Т. Сукаленко, яка дослідила метафоричне вираження концепту «жінка» в українській мові [19]. О. Бондаренко здійснила аналіз лексико-семантичної структури концептів «чоловік» і «жінка» в українській та англійській мовних картинах світу [5]. Ю. Абрамова звернула увагу на питання когнітивно-прагматичного аналізу британських прислів'їв та виявлення лінгвокультурних концептів «чоловік» та «жінка» [1]. В. Калько проаналізувала особливості мовної репрезентації концепту «жінка» в українсь-

ких пареміях [10]. На сьогодні існує низка праць, присвячених гендерним концептам «чоловік» та «жінка» (М. Чорнодон [23], Л. Марчук [12]), однак концепт «жінка» як загальне поняття у контексті сучасних гуманітарних наук ще потребує подальшого всебічного аналізу.

Значний досвід в опрацюванні означеної теми накопичено в зарубіжному мовознавстві. Д. Семенова досліджувала гендерний аспект концептуального аналізу лексем «чоловік» і «жінка» на матеріалі фразеології англійської, російської та кабардинської мов [15]. О. Великородних розкрила специфіку вербалізації концепту «femme» в художній картині світу Ф. Саган [6]. Т. Денисова аналізує концепт «жінка» в російській мовній свідомості [8]. Зазначеного питання торкалася й О. Калугіна, яка розглянула концепти «жінка» й «чоловік» в субстандарті російської та англійської мов [9]. А. Шахнюк досліджувала концепт «жінка» в білоруських і польських пареміях [24].

Науковці вивчають концепт «жінка» у різних вимірах. Так, цей концепт є органічним у концептосфері української міфології. Як зауважує О. Селіванова, «міфи виконують різні

функції в етносвідомості, загалом заповнюючи світоглядні лакуни: те, що не можна пояснити, отримує пояснення міфом, у це вірять, це стає стереотипом, коригує норми й цінності, культурні преференції народу, забезпечує етнічну ідентичність, самозбереження й розвиток етносу» [14:46]. Саме на ґрунті міфологічного світогляду слово «берегиня» віддзеркалює уособлення українського міфу про вічну жіночність. Це слово-символ має свою динаміку: у прямому значенні — «у дохристиянських віруваннях — водяна істота, русалка (від «берег»); давнє слово «брег» («берег») означає й «гора»; тому назва берегиня могла бути пов'язана з гірськими духами (в горах теж водяться русалки); у переносному — жінка, яка береже й підтримує домашнє вогнище, виступає покровом... у родинному колі, передусім жінка-мати...» [17:24].

На думку Л. Ставицької, «популярність міфологізованого концепту берегиня зумовлена наявністю семантичного компонента оберігання в сенсі сімейного самодостатнього простору, що у перспективі віддзеркалює сутнісний для українця ідеал сімейного затишку, збереженого від впливу зовнішніх сил» [16:138-139].

Оскільки концепт «жінка» є виявом етнопсихології українців, варто звернути увагу й на аксіологічні особливості аналізу національно-значимих культурних концептів. Аксіологічний підхід до аналізу мовних одиниць дає можливість «проникнути» в закриту сферу ментальності, у систему ціннісних настанов народу або етносу, дозволяє виявити набір уже існуючих в підсвідомості ціннісних доміантів в контексті їх універсальності та ідіоетнічності. Аксіологічний вимір значною мірою зумовлюється особливостями релігійного світобачення та світоглядом українців, для яких культ Богородиця є одним із базових. Емоційно-оцінну оцінку концепту «жінка» репрезентує іменник Богородиця. В етнопсихології українців Богородиця — це «символ матері, мудрості, любові, та втілення святості. Сміслова наповненість іменника Богородиця вказує на природний дар жінки народжувати, а отже, виокремлені смисли «життя», «материнство», «породження», «продовження роду», «святість», які можна вважати архетипними [11:10].

З огляду на постулати натурфілософії концепт «жінка» є наслідком вияву антропоморфізму в етнопсихології українців, основою якого є асоціативне співвіднесення жінки з явищами природи, зокрема світом флори і фауни, тими його представниками, назви

яких стали символами в українській картині світу: «зайчиха», «кішка», «голубка», «ластівка», «рибка», «верба», «троянда» і т.п. [18].

Не менш важливим складником концепту «жінка» є культурологічний пласт моральності, під яким розуміємо морально-етичні підвалини, традиції, норми поведінки, що склалися в суспільстві. Загальноприйняте морально-етичне уявлення жінки — це «зразок добродесності» [3:63].

Модель жінки в педагогічному аспекті зумовлене історичними і соціокультурними чинниками. Ф. Мухутдінова у своєму дослідженні виділяє концептуальні ознаки, які дають змогу співвіднести «ментальні здібності жінки, рівень її освіти», наголошуючи на тому, що в суспільстві побутує думка щодо невисоких розумових здібностей жінки. «Жіноча наука», як зауважує дослідниця, зводиться не до освіти, а до заняття домашнім господарством [13:16].

Щодо літератури як виду мистецтва, то варто наголосити на тому, що для кожного періоду розвитку літератури та для кожного народу уявлення про жінку змінювалися і проявлялася різна їх концептуальна значимість. Так, наприклад, в українському дискурсі ХХ століття неприступність стає основною рисою жінок-українок [11:17]. Цікавим феноменом стала поява в радянській літературі та публіцистиці такого субконцепту, як «радянська жінка»: «концепція вирішення жіночого питання у СРСР базувалася на тому, що визначальним фактором рівноправності жінок у суспільстві і сім'ї є їх участь у суспільному виробництві. <...> Причому особливими досягненнями вважалося те, що жінка виконувала суто чоловічу роботу» [7:191].

Чоловіки-письменники європейської літератури цього ж періоду зображують жіночу красу, зовнішній вигляд жінки, здебільшого підкреслювали її соціальні очікування. Головні героїні таких творів — це переважно красиві жінки, які використовують свою вроду як єдиний засіб для досягнення поставленої мети.

Одну з перших спроб аналізу лінгвокультурного концепту «жінка» на матеріалі фразеологічного фонду російської мови здійснила В. Телія. На думку вченої, «підґрунтям лінгвокультурологічного аналізу є попередня ідеографічна параметризація самого концепту з його частинами, яка віддзеркалює усі іпостасі жінки: природно-фізичні, фізіологічні, психологічні та інтелектуальні (такі, наприклад, як вік, зовнішність, сексуальність, риси характеру, пов'язані з належністю до «роду людського», особливості розуму), соціально-

статусні, рольові тощо» [21:261]. Культурологічний концепт «жінка» складає собою макрофрейм, який складається з декількох пластів. Основу цього макрофрейму складає пласт фізіології, з точки зору якої «жінка» — це істота, яка за статевими ознаками відрізняється від чоловіка. Отже, основною ознакою будь-якої представниці жіночої статі є її здатність до дітонародження [3:62]. На цей фрейм нашаровуються інші характеристики — психологічні, інтелектуальні, соціальні, рольові і т.д.

Дослідниця О. Чибишева акцентує увагу на найбільш вагомим характеристиках концепту «жінка», розрізняючи три мікроконцепти: «Зовнішні характеристики людини», «Внутрішні характеристики людини», «Соціальні характеристики людини» [22].

Якщо розглядати методику концептуального аналізу, то Л. Адоніна пропонує поетапний опис на прикладі концепту «жінка» так: 1. Побудова номінативного поля концепту «жінка»; 2. Виявлення когнітивних ознак і когнітивних класифікаторів, які формують концепт «жінка»; 3. Верифікація отриманого когнітивного опису від мовних носіїв; 4. Моделювання змісту концепту як єдності образу, інформаційного змісту та інтерпретаційного поля; словесне уявлення змісту концепту у вигляді польової структури; порівняльний аналіз об'єктивації концепту «жінка» в мовній свідомості залежно від віку і статі інформаторів з використанням математичних і статистичних методів [2:273]. Н. Карпенко наголошує на визначенні індивідуального концепту, що має польову структуру. Загальну схему аналізу дослідниця вибудовує таким чином: 1) етимологічний аналіз імен концептів; 2) побудова номінативного поля концептів, у структурі яких виявляємо: а) архетипні смисли — притаманні людині як своєрідний спадок попередніх поколінь у вигляді підсвідомих і свідомих знань і уявлень про світоустрій; б) соціально-історичні — значущі для людства в певний період його розвитку; в) актуальні — сформовані під впливом сучасного періоду розвитку суспільства [11:5]. У процесі вербалізації концепту потрібно також враховувати словотвірну й семантичну деривацію, специфіку сполучуваності лексем-репрезентантів його змісту.

Російські дослідниці А. Амінова та А. Махмутова в своїй статті розглядають аксіологічні («ціннісні, духовні, естетичні, моральні») особливості концепту «жінка» в російській, англійській і татарській мовах, у такий спосіб використовуючи етнолінгвіс-

тичний підхід до вивчення концепту. Концепт «жінка», так само як і концепт «чоловік», «представляє проєкцію стереотипних уявлень про жінку і чоловіка як носіїв соціально приписаних якостей і характеристик, що сформувалися на основі статевих, сімейних, суспільних, етичних, естетичних та інших функцій» [4].

За твердженням названих дослідниць, оцінювальна структура концепту «жінка» у трьох мовах проявляється цілою низкою параметрів, серед яких виділяють домінуючі — «зовнішня людина» та «внутрішня людина». Першу групу складають такі універсальні ознаки, як «зовнішність», «манери», «поведінка», а другу — «властивості особистості», наприклад «розум», «душа» і т.д. [4].

У результаті аналізу аксіологічних характеристик, що виявляють семантику лексем з компонентом «краса», було встановлено, що мотиви позитивної оцінки жіночої зовнішності в різних соціумах виявляються порізному. Так, при оцінці привабливості жінки в російській мові переважають емоційні критерії, що вказують на здатність викликати симпатію («милая, симпатичная, приятная, очаровательна, обаятельна» [4]). У російській мовній свідомості позитивна естетична оцінка вступає в кореляцію з негативною моральною й інтелектуальною оцінкою («зелье, сирена, фифа, кукла» [4]). У татарській мові мотивами позитивної оцінки виступає психологічна основа, до якої зараховують такі риси, як розум, духовна близькість, «вміння подобатися» [4]. В англійській мові виступають гедоністичні та емоціональні мотиви (*sexu «сексуальна», attractive «неперевершена», pretty «гарненька», charming «чарівна»* [4]). Таким чином, в російській мові краса жінки — це те, що визначено іншими, для англійської культури — те, що подобається самому суб'єкту мовлення, для татар — це те, що дане самою природою, а не заслуга самої людини.

Таким чином, існує чимало підходів та методик до визначення концепту «жінка» як у вітчизняному гуманітарному просторі, так і в зарубіжному. Концепт «жінка» може виступати як загальнолюдська категорія, оскільки репрезентований практично в усіх мовах і поняттях культури та формується у надрах конкретної культури, що має своєрідну специфіку. Тому цілком закономірно, що поняття «жінка» є об'єктом вивчення майже усіх сучасних гуманітарних наук, особливо в художній літературі.

В контексті загального огляду даного лінгвістичного питання важливими видається дослідження:

1. концепту «жінка» на матеріалі, репрезентованому різними дискурсами, у тому числі й художніми;

2. структури досліджуваного концепту в українській мові на ширшому текстовому матеріалі певного історичного періоду;

3. мовного вираження концепту «жінка» на прикладі різножанрових художніх текстів.

Література

1. Абрамова Ю. В. Регулятивний потенціал британських прислів'їв як засобів мовного втілення концептів ЧОЛОВІК та ЖІНКА : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.04 «Германські мови» / Абрамова Ю. В. ; Харк. нац. ун-т ім. В.Н.Каразіна. — Харків, 2007. — 20 с.

2. Адонина Л. В. Методика концептуального аналізу (на прикладі концепта ЖЕНЩИНА) / Л. В. Адонина // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия «Филология». — 2001. — Том 20 (59). — №1. — С. 272–282.

3. Алиева А. Д. Актуалізація концепту ЖІНКА англійськими прислів'ями та приказками / А. Д. Алиева // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. — 2010. — № 8. — С. 60–63.

4. Аминова А. А. Аксиологические особенности концепта «ЖЕНЩИНА» в русском, английском и татарском языках / А. А. Аминова, А. Н. Махмутова // [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://old.kpfu.ru/fil/kn1/win/kn1_4.htm.

5. Бондаренко О. С. Концепти «чоловік» і «жінка» в українській та англійській мовних картинах світу : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.17 «Порівняльно-історичне і типологічне мовознавство» / Бондаренко О. С. ; Кіровоград. Держ. педаг. ун-т імені Володимира Винниченка. — Донецьк, 2005. — 20 с.

6. Великородных О. В. Специфика вербализации концепта «femme» («женщина») в художественной картине мира Ф. Саган в динамико-возрастной перспективе : автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. филол. наук ; спец. 10.02.05 «Романские языки» / Великородных О. В. ; Воронеж. госуд. архитектур.-строит. ун-т. — Воронеж, 2007. — 20 с.

7. Демура Г. В. Мовностилістичні засоби актуалізації образу жінки (на матеріалі української преси 30-50-х рр. ХХ століття) / Г. В. Демура // Вісник Житомирського державного університету. Філологічні науки. — Випуск 57. — 2011. — С. 191–194.

8. Денисова Т. А. Репрезентация концептов «мужчина» и «женщина» в языковом сознании русского народа : автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. филол. наук ; спец. 10.02.01 «Русский язык» / Денисова Т. А. ; Тамбов. госуд. ун-т имени Г. Р. Державина. — Тамбов, 2006. — 22 с.

9. Калугина Е. Н. Концепты «мужчина» и «женщина» в субстандарте русского и английского языков : автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. филол. наук ; спец. 10.02.19 «Теория языка» / Калугина Е. Н. ; Ставроп. госуд. ун-т. — Ставрополь, 2008. — 25 с.

10. Калько В. В. Концепт «ЖІНКА» в українських пареміях / В. В. Калько // Вісник Черкаського університету [Текст] : зб. наук. пр.] / [редкол. : А. І. Кузьмінський (голов. ред.) та ін.]. — Черкаси : ЧНУ. — Випуск 193. — 2010. — С. — 84–90.

11. Карпенко Н. А. Вербалізація концепту жінка в дискурсі П. Загребельного: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова»/ Карпенко Н. А. ; Харк. нац. ун-т ім. В.Н.Каразіна. — Х., 2012. — 24 с.

12. Марчук Л. М. Лексико-семантичне поле концептосфери «жінка» в аспекті гендерної парадигматики (на матеріалі інтимної лірики) / Л. М. Марчук, З. С. Кашуба. — Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка [Текст] : зб. за підсумками звіт. наук. конф. Викладачів, докторантів і аспірантів, 16-17 березня 2011 р. / Кам'янець – Поділ. ун-т ім. І. Огієнка. — Вип. 10, Т.3. : [у 5 т.] / [редкол. : О. М. Завальнюк (голова) та ін.]. — 2011. — С. 143–144.

13. Мухутдинова Ф. Б. Концепт «Женщина» во французском языковом сознании: на материале афористики : автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.05 «Романские языки» / Мухутдинова Ф. Б. ; Моск. госуд. лингвист. ун-т. — М., 2006. — 24 с.

14. Селіванова О. О. Міфологема мотивація номінативних одиниць (на матеріалі української мови) / О. О. Селіванова // Мовознавство. — 2006. — №6. — С. 41–51.

15. Семенова Д. В. Гендерный аспект концептуального анализа лексем «мужчина» и «женщина» (на материале фразеологии английского, русского и кабардинского языков) : автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. филол. наук ; спец. 10.02.19 «Теория языка» / Семенова Д. В. ; Кабардино-балкарский госуд. ун-т им. Х. М. Бербекова. — Нальчик, 2006. — 25 с.

16. Ставицька Л. О. Гендерні стереотипи в сучасній мовній свідомості (за даними асоціативного експерименту зі словами «жінка», «чоловік») / Л. О. Ставицька // Наук. зап. Луганського нац. пед. ун-ту. Серія «Філологічні науки» : зб. наук. пр. [Поліетнічне середовище: культура, політика, освіта]. — Луганськ, 2004. — Вип.5. — Т.3. — С. 128–146.
17. Ставицька Л. О. Мова і стать / Л. О. Ставицька // Критика. — 2003. — №6. — С. 29–24.
18. Сукаленко Т. Мікроконцепт «Внутрішні характеристики жінки» (за матеріалами асоціативного експерименту) / Т. Сукаленко // Вісник Львівського університету. Серія філологічна. — 2009. — Вип. 46. — Ч.І. — С. 193–200.
19. Сукаленко Т. М. Метафоричне вираження концепту ЖІНКА в українській мові : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Сукаленко Т. М. ; Ін-т української мови НАН України. — К., 2009. — 20 с.
20. Сучасна лінгвістика : термінологічна енциклопедія / [укл. О. Селіванова]. — Полтава : Довкілля. — К., 2006. — 716 с.
21. Теля В. Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты / В. Н. Теля. — М. : Языки русской культуры, 1996. — 288 с.
22. Чибишева О. А. Концепт «Женщина» в русской и английской фразеологии : (на материале предметных фразеологизмов, именующих женщину) : автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. филол. наук / Чибишева О. А. ; Омск. гос. пед. ун-т. Челябинский государственный педагогический университет. — Челябинск, 2005. — 24 с.
23. Чорнодон М. І. Визначення гендерних концептів «ЖІНКА» та «ЧОЛОВІК» на сторінках сучасної періодики в Україні / М. І. Чорнодон // [Електроний ресурс]. — Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Dtr_sk/2012_3/files/SC312_23.pdf
24. Шахнюк А. З. Концепт «женщина» в белорусских и польских пословицах / А. З. Шахнюк // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія : Філологія. — 2010. — Вип. 60. — Частина 1. — № 910. — С. 119–124.